

सराय नाचको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्व

लोकबहादुर महत

(दर्शनाचार्य तथा विद्यावारिधी शोधार्थी)

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Email: mahatlb33@gmail.com

लेखसार

दर्शको टीकापछि पूर्णिमा सम्म पहाडका टाकुरामा शक्तिपीठका रूपमा रहेका कोटमा सरायँ हुने प्रचलन रहेको छ। यो नाच लुम्बिनी प्रदेशका पहाडी जिल्लाहरू अर्घाखाँची, पाल्पा, गुल्मी र प्युठानमा विशेष रूपमा प्रचलित रहेको छ। पन्चेबाजा बजाएर हतियार सहित गरिने नृत्य, गीत र खेलको संयुक्तरूप सरायँ हो। सरायँ बसाइसराइका क्रममा तराई लगायतका स्थानमा विस्तार भएको छ। सरायँनाचको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वको खोजी गर्न यो लेख तयार गरिएको हो। यस क्रममा सरायँहुने कोटहरूको स्थलगत अवलोकन, पूर्वकृतिहरूको अध्ययन, जानिफकारसँगको अन्तर्वार्ताका आधारमा तथ्य संकलन गरी वर्णनात्मकरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसको स्थलगत अवलोकन गुल्मी जिल्लाको इस्मा मैदान, अर्जे पोखराबारी, अमरपुर, सेउघा, मुसिकोट लगायतमा केन्द्रित रहेको छ। सरायँनाचको ऐतिहासिकता प्राचीन मगरात संस्कृतिसँग जोडिदै चौबीसे राज्यकालबाट विशेष प्रचलनमा आएको पाइन्छ। सरायँ पहाडी जिल्लाबाट अन्यत्र विस्तार भए पनि यसको मौलिकता हराउँदै गएको छ। यो संस्कृति लोपोन्मुख हुन थालेको संकेत देखिएका छन्। यस नाचले मनोरञ्जन मात्र हैन सामाजिक एकता र मेलमिलाप बढाउन योगदान पुराएको छ। यो नाचले हाम्रो ऐतिहासिक मूल्यलाई बोकेको छ। शक्तिको उपासना, हतियार तथा औजारहरूको प्रदर्शनले विगत राज्यहरू बीचको लडाइ, विजयोत्सव, युद्धको तयारीको प्रतिबिम्बन सरायँमा हुने गरेको पाइन्छ। यस नाचले सामाजिक एकता र सहकार्यको सन्देश दिएको छ। यसले परम्परागत मूल्यमान्यता र पुर्खाको गौरवलाई उजागर गरेको छ। समय क्रममा सरायँ नाच विस्तार भएको भए पनि मौलिकता गुमाउँदै गएको, नयाँ पुस्तामा कम हस्तान्तरण भएकोले लोपोन्मुख हुने संभावना रहेको देखिएको छ। यसकारण यस अमूर्त सम्पदाको संरक्षणका लागि व्यवस्थित योजना बनाइ मौलिकता सहितको सरायँ नाच हुने स्थिति सिर्जना गर्नुपर्छ।

शब्दकुञ्जिका : कोट, सांस्कृतिक सम्पदा, नृत्यगीत, वाख्रै, खडगजात्रा

विषय प्रवेश

नेपाल सांस्कृतिक विविधताले भरिपूर्ण छ। जाति, धर्म, परम्परा, भौगोलिक विविधताले सांस्कृतिक रूपमा नेपाल निकै सम्पन्न रहेको छ। यसै सन्दर्भमा दर्शमा हुने सराय नाच पनि महत्त्वपूर्ण

सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा रहेको छ। सरायँ दर्शको एकादशी देखि पूर्णिमा सम्म कोटहरूमा नाचिन्छ। यो नाच विशेषगरी गुल्मी, अर्घाखाँची, पाल्पा र प्युठानमा प्रचलितभई अन्यत्र विस्तार भएको देखिन्छ। पहाडी क्षेत्रबाट भएको बसाइ

सराइसँगै यो नाच तराइका विभिन्न जिल्लाहरूमा विस्तार भएको छ। शक्तिपीठका रूपमा रहेका कोटहरूमा हातहतियार सहित नाचिने सराय नृत्यले समय क्रममा मौलिकता गुमाउँदै जान थालेको छ। त्यसैले यस मौलिक सम्पदाको अध्ययनगरी वास्तविक स्थिति उजागर गर्न यो लेख तयार गरिएको हो। यस लेखमा सराय नृत्यको परिचय गराउँदै यसको ऐतिहासिक पक्ष केलाउने कोसिस गरिएको छ। यस नाचको सुरुवात हुने परिस्थिति र कारण खोतल्ने कार्य भएको छ। यस नृत्यगीतले देखाउन खोजेको परम्परागत मूल्य मान्यतालाई प्रकाशित गर्ने जमको गरिएको छ। यस लेखमा सराय कस्तो सांस्कृतिक सम्पदा हो ? यस नाचमा आएका परिवर्तनहरू के के हुन ? यस नाचको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक महत्त्व के छ ? यस नाचको संरक्षणका लागि के कस्तो पहल जरुरी छ ? जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ।

सरायले हाम्रो इतिहास, सामाजिक जीवन संस्कृतिलाई प्रकट गरेको पाइन्छ। यस सराय नाचको माध्यमबाट सामाजिक आवश्यकता र सांस्कृतिक महत्त्व उजागर गर्ने कोसिस गरिएको छ। यस नाचमा आएको परिवर्तन हेर्न पहिले र अहिलेको तुलना गरिएको छ। यस नाचमा भइरहेको परिवर्तनलाई लेखाजोखा गरिएको छ। यस क्रममा सराय नाचहुने दशैँको अवधिमा गुल्मी जिल्लाका कोटहरूको प्रत्यक्ष अवलोकन गरिएको छ। यस सम्पदाको अध्ययन गर्दा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ। यस लेखले सरायको मौलिकता बचाउनका लागि गर्नु पर्ने कार्यहरू पनि सुभावाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। सराय मौलिक सांस्कृतिक सम्पदाकारूपमा अमूल्य सम्पति बनेर रहेको छ। यसको संरक्षण गरी भोलिका पुस्तालाई यो सम्पदा हस्तान्तरण गर्नु जरुरी छ। सरायको संरक्षणका लागि यस नाचको व्यवस्थित खोज अध्ययन हुनुपर्छ भन्ने मान्यताको सिलसिलामा यो शोध लेख तयार भएको हो। यसले सरायको समग्र पक्षको जानकारी गराउने कोशिस गरेको छ। तथापि

यो अध्ययनको क्रममा खोजकर्ता गुल्मी जिल्लाका केही कोटहरूमा केन्द्रित रहेको छ। कोभिड १९ को महामारीका कारण यसवर्ष शक्तिपीठहरूमा सराय रोकिएको अवस्था भएकोले विगतमा भएका सरायनाचका सन्दर्भहरूलाई यस लेखमा प्रयोग गरिएको छ। समग्रमा यस अध्ययनले सरायको चिनारी गराउने, यस नाचमा आएको परिवर्तन केलाउने, सामाजिक सांस्कृतिकमहत्त्वउजागर गर्ने र संरक्षणका लागि गर्नु पर्ने पहलहरू प्रस्ताव गरेको छ। जसले सरायको महत्त्वलाई जोड दिँदै यो सम्पदाको संरक्षणमा टेवा पुराउन सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

अध्ययनविधि

यस लेखमा सराय नाचको चिनारी दिँदै सुरुवात र विकासको ऐतिहासिक पक्षको विवेचना गरिएको छ। यस नाचको सांस्कृतिक महत्त्व केलाउदै यसमा भइरहेका परिवर्तन र संरक्षणका आवश्यकतालाई चर्चा गर्ने कोशिस गरिएको छ। यो लेख गुणात्मक प्रकृतिको रहेकोले तथ्यहरूको वर्णनात्मक प्रस्तुति गरिएको छ। पूर्वकृतिहरूको अध्ययन, जानिफकारसँगको अन्तर्वार्ता, शक्तिपीठहरूमा हुने नाच र इन्टरनेटमा उपलब्ध श्रव्यदृश्य सामग्रीको अवलोकन गरी यो लेख तयार गरिएको छ। यो लेखलाई विश्वसनीय बनाउन पर्याप्त तथ्यहरूको संकलन, स्थलगत अध्ययन साथै अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट बहुविचारलाई समेट्ने कोसिस गरिएको छ। यस अध्ययनका क्रममा गुल्मी जिल्लाका कोटहरूमा स्थलगत अध्ययन गरिएको छ। यस लेखमा सरायको परिचय, प्रारम्भ र विस्तार, सरायको वर्तमान अवस्था तथा सामाजिक सांस्कृतिक महत्त्व सिलसिलेवार रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। साथै यस सरायनाचको संरक्षणका लागि आवश्यक सुभावहरू समेत सिफारिस गरिएको छ।

अध्ययनको प्राप्ति

सराय नाचको परिचय

सराय वडा दशैंको एकादशी देखि पूर्णिमासम्म शक्तिपीठका रूपमा रहेका कोटहरूमा नाचिन्छ। यो नाच पञ्चेबाजाका साथ धेरै मानिसहरूले गोलो घेरा बनाइ खुडा, तरबार, खुकुरी लगायतका हतियार लिएर नाचिन्छ। सरायमा नृत्य, गायन र खेल समावेश भएको हुन्छ। यसैले सराय नाचिने मात्र हैन गाइने, खेल जस्तै खेलिने सांस्कृतिक सम्पदाका रूपमा रहेको छ। यसलाई सराय, सराएँ वा वाख्खै पनि भन्ने गरिन्छ। यसलाई चुरामणि बन्धुबाट दसैमा खड्ग नचाउँदै गाइने नृत्यगीतका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। “मध्य नेपालका गुल्मी र अर्घाखाँची लगायतका कतिपय जिल्लाहरूमा दशैंका टीकाका दिनदेखि पूर्णिमासम्म विभिन्न मन्दिर र कोटहरूमा पशुको बलि दिएपछि रगत लागेको खड्ग नचाउँदै गाइने नृत्यगीतलाई सराएँ भनिन्छ भनिएको छ (बन्धु, वि.स.२०५८, पृ. १६७)।” यसका साथै प्युठानमा डल्ले सराय प्रचलनमा रहेको छ। “प्युठानतिर डल्ले भन्ने ठाउँमा गाइने सराएँलाई डल्ले सरायपनि भन्दछन्।” (कक्षपति, वि.स.२०४३, पृ.२८-३१) सोमप्रसाद खतिवडाका अनुसार “सराएँ नाचमा युद्ध अभिनय गरिन्छ। स्थानिय भेषभुषामा नाचिने यस नाचमा गाइने गीत भने वीर रसले भरपुर हुने गरेका छन्।” (खतिवडा, वि.स.२०७४, पृ. १२४२) सराय शब्दलाई वृहत नेपाली शब्दकोशमा यात्री वस्न वा विश्राम गर्न बनाइएको सत्तल, विशेष पर्वका दिन मन्दिर भित्रका खुकुरी, तरवार, खड्क र लट्टी आदी हतियार हातमा लिएर नचाउँदै बाजाका तालमा नाचै देखाइने नाच भनिएको छ। यो नाच अर्घाखाँची, गुल्मी, पाल्पा, प्युठान जिल्ला र आसपासका केहि स्थानमा परम्परागतरूपमा नाचिदै आएको प्रशिद्ध नाच वा जात्रा मानिन्छ। “मगरात क्षेत्र भनिने चौबीसे राज्यहरूमा दशैं धुमधामसँग आ-आफ्नै मान्यता र शैलीमा मनाउने गरिन्थ्यो। यसैक्रममा ती राज्यहरूमा सराय खेलिन्थ्यो। ‘धुकोट, मुसीकोट, प्युठान आदि राज्यहरूमा बडादशैंमा सराय

खेलिन्थ्यो।” (श्रीसमगर, वि.स.२०७५ पृ.७३) यसैगरी पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययनमा कुसुमाकर न्यौपानेबाट सरायलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ।

“नृत्य तथा खेलको संयुक्त नाम सराएँ गीत हो। सराएँ गाउँदा गीत, नृत्य र खेल तीनवटै देख्न पाइन्छ। यसरी तीनवटै विधाको सम्मिश्रण हुने यो गीत गाउँदा नौमती बाजाहरू बजाइन्छन्। गाउने तथा नाच्नेहरूले हातमा प्रायः तरबार लिएका हुन्छन्। गीत आरम्भ भएपछि गीतको विकाससँगै गायकले कुनै बेला तरबार नचाउँछन् अनि कुनै बेला तरबार जुधाउँछन्। यो गीत देवीको मन्दिरको आसपासमा सामूहिक रूपमा गाइन्छ। यसको अभिनय वीरभाव प्रधान हुन्छ। यो दिउसोको समयमा गाइन्छ। यो गीत एउटाले भट्याउँछ भने अरूले “बाख्खै” अथवा “हो” भनेर उच्चारण गर्दछन्।” (न्यौपाने, २०६६, पृ. ३०३)

यसैगरी केवी मसालका अनुसार सरायको अर्थ चुचुरो अर्थात डाडामाथिको समथर भाग हो। “डाडा रहेको कोतमा शक्तिपीठका मन्दिर हुने र ऐतिहासिक हातहतियारको भण्डार पनि कोतको मन्दिरमा हुने हुँदा कोत नजिकै रहेको सरायमा विजय उत्सवको नाच खेलिने संस्कृतिको परम्परा भएकोले यस नाचलाई सराय नाच भन्ने गरिएको हो।” (मसाल, २०७३) जेवी दर्लामीले भने अध्येता बमकुमारी बुढामगरलाई उल्लेख गर्दै कोट भनेको मगर खामभाषाको कोई शब्दको अपभ्रंश रूप भएको दावी गरेका छन्। मगर राज्यको शासनको केन्द्र कोई र खलंगा नामले स्थापित भए। भाले बास्ने बेला राजाले कचहरीका लागि बोलाउने अग्लो ठाउँ नै कोई अर्थात अहिलेका कोट भएको मत रहेको छ। (दर्लामी, २०७७, पृ.१३) यसरी अग्लो डाडाको शिरमा कोटहरू रहेका छन्। यी कोटकै नामबाट धेरै स्थानका नामहरू रहेका छन्। कोटहरू शक्तिकी प्रतीक भगवतीका मन्दिरका रूपमा रहेका छन्। यी शक्तिपीठहरूमा हातहतियार सहित वीरभावको गीत

गाउँदै सरायँको नृत्यगीत गाइन्छ। सरायँ खास गरी दशैंको टीकापछि मन्दिरहरूमा देवता भित्रिए पछि नाच्ने गरिन्छ। सरायँमा नवदुर्गालाई पुकाउँ रक्षागरुन भन्ने आसयको गीतगाउने गरिन्छ।

“दशमी अर्थात टीकाको दिनदेखि पूर्णिमासम्म पश्चिम पहाडका गुल्मी, अर्घाखाँची, स्याङ्जा, पाल्पा, प्यूठान, बागलुङ लगायतका जिल्लाहरूमा सरायँनाच्ने गरिन्छ। खुँडा, खुकुरी, तरवार, ढाल जस्ता हतियारहरू प्रयोग गरेर युद्ध अभ्यास वात्यसको अभिनय गरेर सरायँ नाच नाचिन्छ। वाइसी-चौवीसीकालमा सरायँ नाचको विकास भएको मानिन्छ। ‘सरायँ नाच मगर भाषाको ‘सरङ्ग्या स्याई’बाट अपभ्रंश भई जनजिब्रोमा प्रचलित भएको हो। ‘सरङ’ नक्कल गर्नु तथा ‘सरङ्ग्या’ नक्कल गर्ने व्यक्ति वा नक्कले र ‘स्याङ्ग’को अर्थ नाच हुन्छ। युद्धको नक्कल वा अभिनय गरेर नाचिने नाचको अर्थमा सरायँ नाच जनजिब्रोमा प्रचलित भएको बुझिन्छ। वर्षेवाली स्याहार्ने र हिउँदेवाली लगाउने समयमा आफ्ना कृषि औजारहरू दुरुस्त राख्न र त्यसको सुरक्षित प्रयोगका निम्ति एकै स्थानमा राखेर पूजागर्ने क्रममा सैन्य प्रयोजनका निम्ति प्रयोग गरिने खड्ग लगायतका हतियार समेतको पूजा तथा प्रदर्शन गर्ने चलन बस्न गई कालन्तरमा खड्गजात्रा तथा खड्गसिद्धीका विधिविधान र सरायँनाचको परम्परा विकास भएको हो। कोट भनेको हतियार भण्डार हो।” (श्रीसमगर, वि.स. २०७७)

दुर्गाप्रसाद अर्यालका अनुसार सराय विजयोत्सव तथा पूर्ण शारदीय नृत्य हो। “कोटमा हुने सरायावा सराएँ अथवा सरायें यहाँको मौलिक विजयोत्सव पूर्ण शारदीय नृत्य हो। यो सर्वजातका पुरुषले हातमा रुमाल, लाइट, लठी, खुँडा, तरबार, ढाल लिएर अनि बाजागाजासहित गर्ने वीरनृत्य हो।” (अर्याल, वि.स.२०६२ पृ.३९) यसै गरी

दीन पन्थीका सराय खड्गजात्राका रूपमा मनाइन्छ। “दशैं पछि पूर्णिमासम्मका खड्गजात्राका दिन हुन। यी दिनहरूमा देवीका मन्दिरहरूमा शक्तिपूजाको प्रतीक सरायँ नाच हुन्छ। बाजाको तालमा हातमा खुकुरी, खड्ग, खुँडा जस्ता हतियार लिएर देवीका मन्दिरको प्राङ्गणमा सामूहिक रूपमा नाचिने नाच सरायँ हो। धेरैजसो ठाउँमा पूर्णिमाकै दिन सराय खेलिन्छ।” (पन्थी, वि.स.२०५३ पृ. ५९)

यसैगरी प्रकाश आचार्यका अनुसार रामले रावणलाई वध गरेको खुसीयालीमा देवीलाई खुसी बनाउन सराय खेल्न थालिएको जनविश्वास रहेको छ।

“वडादशैंको अवसरमा देवीका शक्तिपीठमा हतियार जुधाएर सराय नाच नाच्ने गरिन्छ। सराय नाचको लुम्बिनी प्रदेशका विभिन्न जिल्लामा विशेष महत्त्व छ। दानव (राक्षस) माथि देवताले विजयी हाँसिल गरेपछि त्यसको खुशीयालीमा सराय नाच नाचिने जनविश्वास रहिआएको छ। लुम्बिनी प्रदेशका विपेशगरी पहाडी जिल्लाहरू गुल्मी, अर्घाखाँची, पाल्पा, प्यूठानमा सरायँ नाच प्रसिद्ध छ। दशैंको टीकाको भोलिपल्ट एकादशीको दिनदेखि क्रोजागत पूर्णिमासम्म शक्तिपीठहरूमा सराय नाचिन्छ। दूर्गा र कालिका मन्दिरमा दशैंसँगै सरायँ नाचको विशेष महत्त्व छ। खुँडा, भाला, तरबार, ढाल लगायत घरेलु हतियारको प्रयोग गरी युद्धको फल्को दिने गरी सराय नाँचिन्छ। नाचमा हतियार एकआपसमा जुधाइन्छ। यसरी नाच्दा देवीभगवती प्रशन्नहुने धार्मिक जनविश्वास छ।” (आचार्य, वि.स.२०७७)

यो सराय नृत्यगीत दशैंको टीका लगाएपछि पहाडी शिखरमा रहेको शक्तिपीठको मन्दिरमा नाच्ने महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिकपर्वको रूपमा रहेको छ। सरायँ शक्तिको उपासना गरिने जात्राको रूपमा रहेको पाइन्छ। यसले पुराना राज्यहरूका बीचमा रहेको

युद्ध, शक्ति संघर्ष र हाम्रो जीवनशैलीलाई प्रतिबिम्बित गरेको पाइन्छ।

सरायको प्रारम्भ र विस्तार

सरायको सुरुवातका सन्दर्भमा फरक फरक मतहरू रहेको पाइन्छ। देवताले राक्षसको वध गरे पछि खुसीयालीमा सराय हुन थालेको जनविश्वास एकातिर रहेको छ भने अर्कोतर्फ कुनै मगराती शासकहरूको पालादेखि सराय भएको दावी रहेको छ। अध्येता मिन श्रीस मगरका अनुसार

प्राचीन कालदेखि नेपालका पहाडी समाजमा मनाइने शरदकालीन कृषिउत्सव (harvest festival) हरूको विकसित तथा एकीकृत रूप नै दशैं हो। असोज महिना वर्षे बाली मकै स्याहार्ने र हिउँदै बाली जाँ, तोरी आदि लगाउने समय भएकाले बाली लगाउनु र स्याहार्नु अघि पितृ र प्रकृतिबाट आशीर्वाद लिने तथा धन्यवाद दिने संस्कार सम्पन्न गर्ने क्रममा शरदकालीन उँधौली उत्सव दशैं स्थापित भएको हो। (श्रीस मगर, वि.स. २०७७)

तथापि सरायको वास्तविक सुरुवात भने मध्यकालको चौबीसे राज्यहरूबाट भएको देखिन्छ। केवी मसालका अनुसार नेपाल एकीकरणको क्रममा सराय प्रचलनमा आएको हो।

भुरे-टाकुरे राजाहरूको पालामा पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची र प्युठान जिल्ला ऐतिहासिक र सांस्कृतिक राज्यको रूपमा लिइएको छ। त्यस बेलाका राजाहरूले आफुले स्थापना गराएको शक्तिपिठ अथवा कोट मन्दिर बाट विजयादशमीको अवसरमा सराय नाच नाच्च लगाउने गरेको इतिहास छ। खाँचीकोट दरबारमा जन्मिएकी १३ औँ राजा दलजित शाहकी छोरी चन्द्र प्रभावतीको गोरखाका राजा नरभूपाल शाहसँग विवाह भएको थियो। त्यसैले पनि खाँचीकोटको दरबारलाई विशेष महत्त्वका रूपमा लिइन्छ। चन्द्र प्रभावतीले पृथ्वीनारायणलाई राजकीय विधि, शासनको

पद्धति, हतियार सञ्चालन गर्न र बाइसे-चौबीसे राज्यलाई एकीकरण गर्नेसम्बन्धी शिक्षा दिएपछि नेपालको एकीकरण गरेको इतिहास रहेकाले सराय नाचको प्रचलनलाई पछिका पुस्ताहरूले पनि ऐतिहासिक संस्कृतीको रूपमा लिएका छन्। खड्ग जुधाउने परम्परा, पञ्चवली प्रथा र सराय नाच अभै पनि लोकप्रिय बन्दै गएको छ। (मसाल, वि.स. २०७३)

खासगरी हाल अर्घाखाँची, गुल्मी, पाल्पा र प्युठान जिल्ला अन्तर्गतका तत्कालिन चौबिसी राज्यहरूमा हतियार सहित कोटमा सराय खेलन थालिएको कुरा यमबहादुर अर्यालको दावी रहेको छ। उहाँका अनुसार पछिल्ला वर्ष धेरै जिल्लामा नाचिए पनि सरायनाचको शुरुआत गुल्मी र अर्घाखाँचीबाट भएको हो “अर्घाखाँची, गुल्मीबाट बसाइसराई गरी रूपन्देही, कपिलवस्तु र दाङको तल्लो भागतिर भरेकाहरूले पनि सराय नाच्छन्, बाइसे चौबिसे राज्य हुँदाताका भुरेटाकुरे राजाहरूले आफ्नो कोटमा सराय नाच नचाउने गरेपछि नै यसको सुरुवात भएको हो।” (यमबहादुर अर्याल, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता कात्तिक ०२, २०७८)

पहिला मुख्य मुख्य कोटहरूमा खेलिने सराय अहिले नयाँ बनेका मन्दिरहरूमा पनि खेलन थालिएको छ। अध्येता दीन पन्थीका अनुसार सरायनाच एवं जात्राको विस्तार नयाँ मन्दिरहरूमा पनि भएको छ तर पुरानो मौलिकता भने हराउँदै जानथालेको छ। गुल्मी अर्घाखाँची, प्युठान पाल्पामा प्रचलित सराय आजभोलि रूपन्देही, कपिलवस्तु, दाङ, नवलपरासी तथा काठमाडौँमा समेत खेलन थालिएको छ। यसले सराय नाच बसाइ सराइकाक्रममा विभिन्न ठाउँमा विस्तार भएको छ। तर सराय खेल्ने समय, स्थान, हतियार, गाउँने गीत, खेल्ने पट्टा, सहभागी संख्या, बाजा आदिको प्रयोगमा मौलिकता हराउँदै जानथालेको पाइन्छ।

सराय नाचको वर्तमान अवस्था

सरायनाच पहाडी जिल्लाबाट विस्तार भएर तराइ, भित्रीमधेश तथा राजधानी हुँदै विदेशसम्म पुगेको पाइन्छ। केवी मसालले सरायहुने मुख्य कोटहरूको विवरण यसरी प्रस्तुत गर्नु भएको छ।

अर्घाखाँचीका अर्घामैदान, खाचीकोट, ठाडा, असुरकोट, रागामारे, गोखुङगा, गुल्मीको धुकोट, पुकोट, हर्पुकोट, जुभुङ, इस्मा, अर्जे अम्मरपुर, हाडहाडे, बिरवास, वागला, मोरुङवामी टक्सार, अजिमीर, पिपलधारा, नयागाउँ बाग्लुङका गल्कोट, विहु, काडेवास, कुस्मीसेरा, राङखानी, स्याङजाको गल्याङ, राम्दी, प्युठानको भित्रीकोट, असुरकोट गडीकाकोट, नारीकोट, बादीकोट, ओखरकोटमा भएका शक्ति पिठहरूमा पनि यो सरायनाचको ठूलो महत्त्व रहेको छ। केहि वर्ष अगाडी देखि प्युठान, अर्घाखाँची, गुल्मी र पाल्पा बाट बसाइ-सराइ अथवा रोजगारी र ब्यवसायमा आएका घरपरिवार बाट दाङको लमही एवं भालुवाङ वजारमापनि सरायनाच नाच्ने गरिन्छ। दसैको बेलामा शक्तिको स्वरूप मानिएको देवीको मन्दिरबाट सुरु गरिने सरायनाच वजारको विभिन्न स्थानमा हजारौं जनमानस सहितको भेलामा महिला पुरुष लामबद्ध भएर नाच्ने गर्दछन। विशेष गरी सयौंको संख्यामा महिला पुरुषहरू हातमा हतियार लिएर पञ्चेबाजाको तालमा ढल्की-ढल्की सरायनाच नाच्छन। खुकुरी, खुडा, तरबार, ढाल र लट्टी हातमा लिएर दमाहा, नरसिंहा, ट्याम्को, सनही र भ्यालीको तालसंगै सरायनाच नाच्दा निकै रोमाञ्चपूर्ण मानिन्छ। राजमार्गमा पर्ने भालुवाङ र लमही वजारको सरायनाच हेर्न दाङ जिल्लाका विभिन्न स्थानका मानिसहरूको भिड लाग्ने गर्दछ। (मसाल, वि.स.(२०७३)

यसरी नाचिने सरायको बारेमा विभिन्न दृष्य सामग्रीहरू समेत निर्माण हुनथालेका छन। तथापि

सरायनाच मौलिकता गुमाउँदै निरन्तर संकटमा पर्दै गएको देखिन्छ। गुल्मी अमरपुरका नारायण पराजुलीका अनुसार पहिला पुरुषहरूमात्र सहभागीहुने सरायमा अहिले महिलाहरू पनि भाग लिनथालेका छन्। “यसका साथै पहिले गोलो घेरामा सयौं पुरुषहरू सराय नाच्ने गर्दथे भने अहिले नाच्ने कम हेर्ने बढी हुनथालेका छन।”(नारायण पराजुली, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, कात्तिक ०४, २०७८) युवा पुस्ताहरूमा सरायप्रति चासो कम रहेको गुनासो सेउघा मन्दिर व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष यज्ञ गौतमको रहेको छ। अध्यक्ष गौतमका अनुसार पहिला रातीमाहुने सराय अहिले रातीमा व्यवस्थापन गर्न नसकिने भएको छ। “कोभिड १९ को महामारीका कारण दुई वर्षदेखि सराय हुन सकेको छैन। यसले महत्त्वपूर्ण सरायपर्वको महत्त्व विस्मृत हुने चिन्ता बढेको छ। सरायमा खेलिने वाख्खै र पट्टा नाम हतियार नचाउने खेल पनि कमहुन थालेको छ।” (यज्ञ गौतम, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, कात्तिक ०३, २०७८) हतियार नचाउन जान्ने र रुचि राख्नेहरू संख्या न्यूनहुनु चिन्ताको विषय भएको मुसीकोट मन्दिर व्यवस्थापन समितिका सदस्य मदनदीप घिमिरेको रहेको छ। “पहिला देउता भित्रिएपछि खेलिने सरायअहिले सुरक्षाका कारण बन्द जस्तै भएका छन्। पहिला घरघरबाट हतियार ल्याएर सराय खेलन प्रायः बन्दभएको छ।” (मदनदीप घिमिरे, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, कात्तिक ०३, २०७८) सराय खेलन सहभागीहुने व्यक्तिको संख्या पनि व्यापकरूपमा घटेको इस्मा मैदानका स्थानीयबासी नारायण पैयानीको रहेको छ। “यसरी सराय पहाडी जिल्लाका सीमित मन्दिरबाट तराई लगायतका धेरै मन्दिरहरूमा खेलन थालिएको छ तर सरायको मौलिकताभने हराउँदै गइरहेको छ।” (नारायण पैयानी, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, कात्तिक ०४, २०७८)

सरायको सामाजिक तथा सांस्कृतिक महत्त्व

सराय मौलिक संस्कृतिका रूपमा लामो समयदेखि प्रचलनमा रही आएको अमूर्त सम्पदा हो।

यसले हाम्रो इतिहासलाई जीवन्त अभिव्यक्त गरेको छ। यस नृत्यगीतको सिलसिला मगरातकालदेखि हालसम्म जोडिएको छ। लेखक दीन पन्थीका अनुसार सराय हाम्रापुर्खाको निशानीका रूपमा रही आएको छ। “यसले नाचले सामाजिक एकताको सन्देश दिएको छ। सहकार्य र मेलमिलापमा सफलता हुन्छ भन्ने शिक्षा यसबाट लिनु सकिन्छ। यस नाचले शक्तिको उपासना गरेको छ। हतियार र औजारको महत्त्व स्थापित गरेको छ। यसले वीरताको गाथा बोकेको छ। खासमा यसले हाम्रो समाजमा मौलिक मनोरञ्जन प्रदान गरेको छ। समाजलाई एकताको सूत्रमा आवद्ध गर्दै खुसी प्रदान गर्दै आएको छ।” (दीनपन्थी, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, कात्तिक ०४, २०७८) समग्रमा यस नाचले हाम्रो मौलिक पहिचान र विशेषता उजागर गर्न मद्दत पुराएको छ।

संरक्षणका लागि गर्नु पर्ने पहलहरू

सराय हाम्रो मौलिक अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा हो। सराय नाच आधुनिकीकरणका क्रममा लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ। यसले आफ्नो मौलिकपन गुमाउँदै जानथालेको देखिएको छ। यसो हुनुमा सांस्कृतिक सचेतनाको अभाव तथा नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण र व्यवस्थित हुन नसक्नु नै मुख्य कारण रहेको यज्ञ गौतमले बताउनु भएको छ। उहाँका अनुसार “यसमा मौलिकताको क्षयीकरण रोक्न जरुरी छ। यसका लागि निश्चित नियमबनाइ मौलिकतामा आधारित सराय प्रचलनमा ल्याउन पहलगरिनु पर्छ। सरायको उचित तवरले दृष्याकन गरी विश्वभर हेर्न मिल्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ। मुख्य कोटमा हुने सरायको फोटोसहितको अभिलेखीकरण गर्न जरुरी छ। सरायको संस्कृतिलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्न जरुरी छ। यसका लागि नयाँ पुस्तालाई प्रशिक्षित गर्दै सरायगीत, नृत्य, खेल र वाद्यवादनको सीप हस्तान्तरण गर्न जरुरी छ। सरायहुने कोट व्यवस्थापनले मौलिकता सहितको सराय मेला र नाचको चुस्त व्यवस्थापनका लागि आवश्यक साधन स्रोत र प्रचार प्रसार गर्न आवश्यक

रहेको छ।” (यज्ञ गौतम, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, कात्तिक ०३, २०७८) यसरी सराय जस्तो मौलिक र ऐतिहासिक सम्पदा जोगाउन बहुपक्षीय भूमिका जरुरी छ। यो संस्कृति जोगाउन समाजको जागरुकता, राज्यको संरक्षण आवश्यक रहेको छ।

निष्कर्ष

दशैंको टीकापछि मन्दिरका कोटमा हुने सराय मौलिक सम्पदाकारूपमा रहिआएको छ। यो सामरिक तथा ऐतिहासिक आवश्यकताले सुरुवात भई प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। पहाडी चुचुरोमा भएका शक्तिपीठहरूमा नाचिने सराय नृत्य, गीत र खेल तीनै रूपमा सम्मिलित रहेको पाइन्छ। पहाडी क्षेत्रबाट भएको बसाइ सराईसँगै सराय तराई लगायत, भित्रीमधेश, काठमाडौं उपत्यका र विदेशमा समेत विस्तार भएको छ। यो अध्ययन सरायको ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वको खोजी गर्न भएको थियो। यस क्रममा भएका पूर्वकृतिको अध्ययन, स्थलगत अवलोकन र अन्तर्वार्ताबाट सरायको बारेमा यथेष्ट जानकारी उपलब्ध भएको छ। सराय पहाडी जिल्लाबाट अन्यत्र विस्तार भएपनि यसको मौलिकता हराउँदै गएको छ। यो संस्कृति लोपोन्मुख रहेको संकेतहरू देखिएका छन्। यस सरायनाचले मनोरञ्जन मात्र हैन सामाजिक एकता र मेलमिलाप बढाउन योगदान पुराएको छ। यो नाचले हाम्रो ऐतिहासिक मूल्यलाई बोकेको छ। शक्तिको उपासना, हतियार तथा औजारहरूको प्रदर्शनले विगत राज्यहरूबीचको लडाइ, विजयोत्सव, युद्धको तयारीको प्रतिबिम्बन सरायमा हुने गरेको पाइन्छ। यस नाचले सामाजिक एकता र सहकार्यको सन्देश दिएको छ। यसले परम्परागत मूल्यमान्यता र पुर्खाको गौरवलाई उजागर गरेको छ। समयक्रममा सरायनाच विस्तार भएको भए पनि मौलिकता गुमाउँदै गएको, नयाँ पुस्तामा कम हस्तान्तरण भएकोले लोपहुने संभावना रहेको देखिएको छ। यसकारण यस अमूर्त सम्पदाको संरक्षणका लागि व्यवस्थित योजना बनाइ मौलिकता सहितको सराय नाचहुने स्थिति सिर्जना

गर्नुपर्छ। समुदायमा सराय संस्कृतिको संरक्षणको औचित्य स्थापित गर्नका लागि सचेतना अभियान संचालन गरिनुपर्छ। नयाँ पुस्तालाई प्रशिक्षित गर्दै सरायगीत, नृत्य, खेल र वाद्यवादनको सीप हस्तान्तरण गर्न जरुरी छ। सराय हुने कोटमा व्यवस्थापन पक्षले मौलिकता सहितको सरायमेला र नाचको चुस्त व्यवस्थापनका लागि आवश्यक साधन स्रोत र प्रचार प्रसार गर्न आवश्यक रहेको छ। यसरी सरायनाच जोगाउन सके सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

अर्याल, दुर्गाप्रसाद (वि.स. २०६२). *गुल्मी परिचय* (लेख संगालो). गुल्मेली समाज।

आचार्य, प्रकाश (वि.स. २०७७). *दशैंको विजयपछि युद्धको भल्को दिने सरायनाच*. (lookantar.com).

कक्षपति, सावित्री (वि.स. २०४३). *प्युठानको डल्ले सराय*. *गरिमा* (वर्ष ४अंक७ पूर्णाङ्क ४३)।

खतिवडा, सोमप्रसाद (वि.स. २०७४). *नेपाली संस्कृतिविश्वकोश*. जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लि.।

दर्लामी, जेवी (वि.स. २०७७). नेपालको राजनीतिमा अर्घाखाँची. विष्णुबहादुर सिंह।

न्यौपाने, कुसुमाकर (वि.स. २०६६). *पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमाप्रचलित नेपाली लोकगीतहरूको अध्ययन* (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधपत्र). त्रिभूवन विश्वविद्यालय।

पन्थी, दीन (वि.स. २०५३). *हाम्रो पुरुषार्थ* (वर्ष २४ अंक १ सम्पूर्णाङ्क ३३). किरण पुस्तकालय।

मसाल, केवी (वि.स. २०७७). *हाम्रो संस्कृति र सरायनाच*. (raptisamachar.com.np).

बन्धु, चुरामणि (वि.स. २०५८).

नेपालीलोकसाहित्य. एकताबुक्स।

श्रीस मगर, मीन (वि.स. २०७५). *भार्से-अर्कुल राज्यको इतिहास*. जीवनगंगा कल्याणकोष।

श्रीस मगर, मीन (वि.स. २०७७). *दशैं : शास्त्रीय आवरणमा छेपिएको नेपाली मौलिक चाड*. (societiesofnepal.blogspot.com).

आचार्य, रामप्रसाद (२०७८), कोरोनाले दशैं विशेष सराय नाच प्रभावित, संस्कृति मासिने चिन्ता

(www.nepalpress.com/ 2021/10/19/ 112050/)